

...у својој дјелатности од 1918. године Хрватска републиканска сељачка странка константно је полагала велике наде у изборне резултате. Тежак, односно неравноправан положај хрватског народа и непрекидно опозицио- нарство Странке на одређен начин су непрестано актуелизирали те наде. Мада је већина политичких странака у начелу настојала да путем избора оствари највећи дио непосредних циљева и у том правцу прилагођавала своју активност у предизборним превирањима, за ХРСС су избори и 1920. и 1923, а 1925. нарочито, били прилика за афирмирање, односно, реafirми- рање своје програмске основе и дефинитивно потврђивање права хрватског народа да уреди државу на темељима »сељаштва« и »хрватства« и у окви- рима заједничке државе. Небројено пута од завршетка рата, од стране Стјепана Радића и осталих утицајних фактора ХРСС, изражавана је нада и увјерење да ће баш слиједећи избори бити коначна потврда оправданости захтјева које је странка истицала у свом програму и у својој организираној дјелатности. Вишегодишњим егзистирањем низа неријешених и нерјеша- ваних питања и проблема, проширивао се фронт грађанских опозиционих снага, који је у току 1923 – 1924. године добио и одређенији садржај и облике. Сукоб између носилаца власти и њихових опонената све се драстич- није испољавао, а тиме је, у ширем кругу опозиције грађанских политич- ких странака, расло и увјерење, у ствари, илузија да ће тзв. слободни избо- ри сами по себи разријешити постојеће проблеме.

Општа друштвено-политичка ситуација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца крајем 1924. и почетком 1925. године била је специфична. Ми- нистарски савјет је 23. 12. 1924. године донио одлуку да на Хрватску репу- бликанску сељачку странку примијени Обзнану.¹⁾ Тим актом владајући кру- гови покушали су да разбију постојећи фронт антицентралистичких и анти- хегемонистичких снага грађанске опозиције. Примјеном Обзнане (1. јану- ар 1925. године) Хрвати (у Хрватској и Босни и Херцеговини), доведени су у још тежи положај. Подаци из којих се види да је ХРСС на темељима свог политичког програма окупила претежан дио хрватског народа, да је

1) Видјети рад: Т. Ишек, »Примјена 'Обзнане' на ХРСС и посљедице за њене присташе у Босни и Херцеговини«. Часопис за савремену повијест, 1/1971. год., стр. 27 – 55.

водство странке било ухапшено, а велики број присташа дошао под удар закона, да су изборне листе странке потврђене – сами по себи указују на многоврсност проблема Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Те чињенице и спознаја да је улога ХРСС на изборима од 8. фебруара 1925. до сада третирана само фрагментарно и спорадично,²⁾ довољан су разлог да се нешто шире размотри положај и улога Радићеве странке на овим изборима са посебним освртом на Босну и Херцеговину.

Од првих година заједничке државе вођство ХРСС је полазило од фикције фактора већине. Та већина требало је да се, у првом реду, постигне путем избора. Изборна већина, по замислима врхова ХРСС, пружила би могућности за споразум којим би се народи у Краљевини СХС дефинитивно ослободили кризе у којој су се налазили од формирања државе. Непремостиве потешкоће које су притискивале владу Љубе Давидовића, увјериле су, не само водство ХРСС, него и друге странке, да се у постојећим политичким релацијама неће моћи подузети ни један корак, а тиме и промијенити било шта у односима Пашић – Прибићевићевог режима и опозиције.³⁾

Избори – већина – споразум – формула којом је ХРСС поткрај 1924. године много оперирала – није била, ни у ком случају, производ непосредне изборне борбе. Још 14. јула 1923. године у »Стрелани« у Загребу за Радића су избори били »један једини излаз«. Тада је он најављивао да код слиједећих избора ХРСС може »у Мацедонију, у Србију и Војводину послати људе, који су тамо служили који све познају тражећи споразум не са српским краљем, него са српским народом«.⁴⁾

Селаштво у Краљевини СХС, које у односу на стање и расположење до 1924. г.⁵⁾ није ни у току 1924. г. нимало побољшало свој политички, а ни економски положај,⁶⁾ и даље је представљало опасност по режим. Легална грађанска опозиција управо у току 1924. г. отишла је најдаље у конфронта-

-
- 2) Чулиновић Ф., *Југославија између два рата*, I, стр. 446 – 503; Шехић Н., *Прилог изучавању фебруарских избора 1925. у Босни и Херцеговини*. Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине. VII/1967, стр. 221 – 242; Пуриватра А., *Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Сарајево, Свјетлост, 1974, стр. 280 – 282; Јовановић Н., *Политички сукоби у Југославији 1925 – 1928*, Београд 1974, стр. 51 – 57; Глигоријевић Б., *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*. Београд 1970, стр. 440 – 453.
 - 3) Оријентацију и тенденције радићеваца прозрели су и босански земљорадници знатно прије избора. Њихов орган »Тежачки покрет« (бр. 110, од 11. 10. 1924) писао је да присташе С. Радића »рачунају да ће изаћи још јачи па тада ће (након избора – м. оп.) моћи више од свога програма да остваре... Зато не желе да себи вежу руке за касније, па веле, да су они – као несумњива већина Хрвата – приправни на споразум и да га могу одмах склопити – али да на српској страни нема још већине за тај споразум. Ту српску већину донијеће нови избори, па зато треба нићи на изборе, и тек иза њих стварати споразум«.
 - 4) »Дом«, бр. 30 од 18. 08. 1923; Ив., Радић С., *Политички списи. Аутобиографија (чланци), говори, расправе*. Приредио З. Кулунџић, Загреб, Знање, 1971, стр. 421 – 422.
 - 5) У резолуцији III земаљске конференције КПЈ о аграрном питању и о раду на селу оцјењивало се да је положај пољопривредних радника очајан, глад у многим крајевима хроничан, те да ће услед тога и националног угњетавања »села ради очувања својих угрожених животних интереса, морати ступити у отворени сукоб са уједињеним велепосједницима и буржоазијом«. ИА КПЈ, том II, 79.
 - 6) »Ако селачке расходе 1913. г. упоредимо са селачким расходима из 1924. добићемо слиједну слику:

цији са протагонистима режима корупције, непарламентарних метода и ортодоксног централизма. Ако се дода да је ХРСС у међувремену окупила око себе не само сељаштво него и остале дијелове друштва, да је дјелатношћу предсједника и донесеним одлукама највиших политичких инстанци, а још више предвиђеним акцијама након избора постајала потенцијална опасност по супарнике, онда ће курс двора и реакције Пашић – Прибићевић (П-П) режима, исполњен уочи предизборне кампање уопште у цијелој земљи, посебно према ХРСС, бити ако не оправдан, онда разумљив.

С обзиром на вријеме када је влада подузела мјере против ХРСС (званично 1. 01. 1925. г.), не би било могуће извући никакав други закључак, осим једног: све што је одлучено и спроведено, требало је да послужи као ефикасно изборно средство борбе. Очито је било да се режим, нападајући најопаснијег противника – ХРСС, бранио од цијеле опозиције, јер је елиминирање радићеваца значило истовремено, у највећој мјери, онемогућавање опозиције. Било је јасно да се режиму, са преосталим дијеловима опозиције без ХРСС, није било тешко обрачунати. Режим је, имајући пред собом крајње ограничен циљ – осигурање владајуће позиције – пренебрегао, и те како, важан, у ствари, незаобилазан фактор: да је ХРСС у таквом опсегу остварила политички утицај на хрватски народ и у толиком степену представљала сељачко-грађанске масе које су слиједиле вођство, гледајући на његова обећавања као израз својих неостварених идеала, да би персекуција Странке имала значење напада на хрватски народ у цјелини. Био је то добро смишљен, али одвећ тешко изводљив план. Због тога је главни атак доживјело водство Странке, које је ухапшено 1. јануара 1925, а С. Радић четири дана доцније. Странка је забрањена, зборови такође, домови и читаонице затворени, архива заплијењена, а прогони присташа настављени са несмањеном жестином. Покушаји владе да онемогући успех ХРСС на предстојећим изборима, били су унапријед осуђени на неуспјех из два разлога: 1. и поред тога што је организација Странке била у сталном успону, водство је на страницама »Дома« и календара »Божјићница« (за 1925. г.) објавило »Упуте за ваљану организацију ХРСС«, ⁷⁾ које су досљедним спровођењем још више допринијеле чврстости како мјесних, тако и коктарских организација; 2. примјена Обзнане имала је сасвим супротан ефекат од онога који је очекиван одозго до доље – од централне до локалних органа власти. Присташе су се са још више повјерења у своју странку збили у партијске редове. С. Радић је са увјерењем говорио да »ми нисмо више само странка, у којој су само изборници, него ми смо покрет, у ком су жене и дјевојке, старци и дјеца. *Наша организација је велики народни покрет*« ⁸⁾ (курзив Т. И.). На великој годишњој скупштини (14. 09. 1924) у За-

	1913	1917	1920/21	1924/25
Круна				
Један пар чизама стајао је	12	200	200	250
То је једнако килограма пшенице	50	83	84	145

Пре рата је, дакле, за куповину једног пара чизама било потребно 50 кгр. пшенице, а после рата (1924/25) 145 кгр., тј. 95 кгр. више или готово 300%. Према: Филиповић Ф., *Избрани списи* I, 67.

7) »Божјићница« за 1925. г., стр., 141 – 142.

8) *Иб.*, 227.

гребу он је говорио о више аспеката друштвено-политичког живота и дјелатности Странке од мартовских избора 1923. године. Изнесено мишљење о низу питања имало је програмско агитационо изборно обиљежје. Потврдио је да *»мирним путем морамо доћи до побједе«*, да се споразум међу народима *»мора стварати узајамним повјерењем«* које *»настаје заједничким радом«*, а споразум са Србима *»морамо извојштити«*. Направио је изванредно значајну дигресију, изјавивши *»да онај који све у шакама држи, не ће то лако изпустити, особито ако је курјак, а то су били они који су до сада имали власт. Они су били прави курјаци не само према нама, него и према Србима«*. Задржавши се на осјетљивом питању прорачуна за 1925. г., социјалном питању, сељачкој управи, обећао је да ће аграрну реформу будући хрватски сабор у Загребу *»рјешавати дефинитивно, па ћемо ми Хрвати то сами моћи уредити«*. Док су се 1920. г., нарочито 1923. г. С. Радић и водство Хрватске (пучке – републиканске) сељачке странке борили за бираче, уочи трећих избора (који још нису били ни заказани), они су бројне чланове и присташе позивали да дјелатношћу кроз организације ХРСС оживотворе *»вјечне ауторитете«* које је *»створио сељачки народ већ у старо вриеме у души својој«* отворено признајући да *»их није могао до данас оживотворити у једној цјелини«*) (курзив и спав. Т. И.).

С. Радић и Главни одбор ХРСС нису се ограничили само на декларативне иступе него су перманентно радили на припремама за изборе. У току новембра 1924. г. одржан је већи број сједница након којих је на *»темељу писама из Македонје и Црне Горе«* закључено да се Странка појави на изборима у том дијелу државе *»под именом Радићева републиканска сељачка странка, да се одмах изврши именовање чувара кутије, потписника кандидационих листа и представника у бирачким одборима. У Словенији ступиће заједно са словеначким републиканцима као 'Федерација ХРСС'. Под истим именом наступиће се у Босни и Херцеговини и Далмацији«*.⁹⁾ Од те *»Федерације ХРСС«* није било ништа, јер је само који дан касније др Мачек изјавио дописнику *»Јутарњег листа«* да ХРСС неће иступити на изборима са осталим странкама опозиције *»нити «склопити изборне споразуме«*.¹⁰⁾ Чињеница да су руководећи људи ХРСС дефинитивно одлучили (већ 20. 11. 1924) да странка самостално иступи на фебруарским изборима 1925. била је вишеструко значајна.

Треба подсјетити да се раднички покрет у Југославији овог времена борио са великим објективним тешкоћама и многим субјективним проблемима. Оснивање легалне политичке странке радничке класе – Независне радничке партије Југославије (НРПЈ) – јануар 1923. г. – и њена дјелатност до забране – јули 1924. г. – били су, и те како, значајни, али је вријеме било и сувише кратко да би се што радикалније промијенило у погледу њене веће акционе способности.

Унутар редова Комунистичке партије Југославије ипак су, нарочито у току 1924. г., биле све присутније снаге које су стајале на становишту да је Краљевина СХС *»држава у којој владајућа класа једне (српске) нације уг-*

9) Ријеч је *»о Богу на висини...«*, ауторитету моралном, *»о сувереном народу на земљи«* – ауторитету политичком и напokon и *»о отцу и матери у дому«* – ауторитету социјалном – *»Божићница«* за 1925, стр. 215, 217 и 226.

10) *»Југославенски лист«*, 226, 1 од 15. 11. 1924; *»Правда«*, 258 од 13. 11. 1924.

11) *Иб.*, 270, 1. од 20. 11. 1924.

њетава остале нације», те да је потребно стварати »радничко-сељачки блок, као први услов за успешну борбу у интересу широких маса радног народа против националног угњетавања.^{11a)}

Земаљско вијеће НРПЈ донијело је (24. 11. 1924. г.) одлуку којом се водству ХРСС предлагало »заједничко иступање НРПЈ и ХРСС у овим изборима као Савеза Радника и Сељака са циљем борбе за ослобођење потлачених народа Југославије и за радничко-сељачку републиканску власт«. У овом поновљеном позиву ХРСС на сарадњу (први је упућен по паду Давидовићеве владе) критикована је дотадања оријентација странке и наглашено »да до остварења савеза радника и сељака може доћи само путем напуштања политике сарадње са буржоаским странкама и компромиса са монархијом«. Подвлачило се да је »заједничко иступање НРПЈ и ХРСС у овим изборима могуће и потребно у интересу радног народа града и села свију нација Југославије ради борбе за обрану њихових угрожених права... а на борбеној платформи Радничко-Сељачкога Републиканског Савеза...«¹²⁾ Оријентација и тактика ХРСС били су дијаметрално супротни овим приједлозима, па је став ХРСС био негативан.¹³⁾ Тако је због упорног негирања друштва као класне творевине од стране С. Радића и осталих из водства, пропала још једна, могло би се рећи, по могућностима реализације, реална прилика да незадовољне хрватске масе већ тада крену правим путем свог социјалног и националног ослобођења. Но, не треба губити из вида ни то да је у то вријеме било илузорно очекивати, од било ког вођства тадањих грађаинских странака, па ни од ХРСС, да се напречац одрекне основне оријентације: сарадње са другим буржоаским странкама. Иако су се чланови и присташе ХРСС, по незадовољству и потенцираном опозиционом ставу према режиму, донекле издвајали од већине присташа осталих странака, ипак они нису могли у том моменту бити у прилици да се упознају и схвате све оне крупне промјене које су се дешавале у редовима НРПЈ, нити су били способни да докуче истинитост и далекосежност предвиђања развоја односа основних друштвених снага.¹⁴⁾ Тим више што унутар НРПЈ спор између »љевице« и »деснице« није био дефинитивно окончан, а странка »није никада успела да окупи више од 2.000 чланова.«¹⁵⁾

Водство ХРСС – Мачек, Предавец, Крњевић и Кошутић – у одредбама за изборе (1. 12. 1924.) на индиректан начин одбацило и помисао на било какву сарадњу са комунистима. Организације су добиле упуте да »радничтву, које је било или које је и сада комунистичко, ваља увиек пријатељски, али одлучно нагласити да је *пацифизам ХРСС* много здравији и *човјека достојнији начин борбе* него ли је покољ и *револуција*«. (курзив Т. И.) За руководеће људе НРПЈ се тврдило да су »још увијек централисти

11a) »Преглед историје Савеза комуниста Југославије«. Београд 1963., стр. 115.

12) »Борба«, бр. 13, стр. 1 од 5. 12. 1924.; »Оковани радник«, бр. 20 до 27. 11. 1924., »Југославенски лист«, 278, 1 од 29. 11. 1924.

13) »Борба«, 15, 1 од 19. 12. 1924.

14) У резолуцији НРПЈ о националном питању експлиците је записао: »Буржоазија је неспособна да ријеши национално питање. Она је данас још једино способна да створи међусобни компромис ради одржања своје класне владавине«. »Борба«, бр. 15, стр. 3 од 19. 02. 1924.; о стању у КПЈ вид.: Марјановић Ј., *Радничка класа и КПЈ на изборима за Народну скупштину*. »Историјски гласник«, 1950, бр. 1 – 2, 29 – 62.

15) Марјановић Ј., о. с., 38.

исто тако као и Прибићевић и Пашић«, а радницима поручивало »да ХРСС таквих комунистичких гласова ни не жели, ни не тражи, ни не треба«.16) Водећи људи ХРСС нису се удостојили ни да пошаљу прави одговор који се очекивао до 28. новембра 1924. г. Након више од десет дана ишчекивања (10. 12. 1924.) Предсједништво ХРСС је у »Дому« објавило кратку notiцу (»Стање међу комунистичким правацима у Београду«), којом се само осврнуло на позив од 24. новембра. С обзиром на то да се у крилу НРПЈ рачунало, па и инсистирало, на чињеници да је ХРСС члан Сељачке интернационале, из које је, по ставу НРПЈ, произлазила обавеза сарадње са странком радничке класе, водећи људи ХРСС још једном су се потрудили да истакну и формалну и суштинску разлику између ове двије странке.17)

Сличан став водство ХРСС испољило је и према дојучерашњим опозиционим савезницима, ЈМО нпр., о чему ће бити доцније ријечи. Док се према НРПЈ руководила суштинским (класним) разликама – које није хтјела никада признати – мотиви изолирања у односу на остале, сличне – па и опозиционе – странке били су тактички: одвојити се од свих, елиминирати их и остати једини фактор наспрам владајућем режиму у реализацији програма.

Поткрај новембра 1924. г. један од дугогодишњих сарадника С. Радића Винко Ловрековић основао је нову »Хрватску самосталну сељачку странку« са програмом од седам тачака, у чијем се привременом водству нашло и неколико Хрвата из БиХ (Никола Михаљевић, Мато Терман, Иван Верон, Иван Шимић и Драган Голуб.18) Мјесец дана доцније у јеку предизборне кампање »посланици који се купе око дра Хорвата и Јалжабетића издали су... као резултат свог вишедневног вијећања овај комуникеј: »...оснивамо под именом *Независне хрватске републиканске сељачке странке* (курзив Т. И.) једну нову странку. За наш програм узимамо у цијелости програм до садање ХРСС. Ми се одлучно оградајуемо против приступа у Сељачку интернационалу, јер ми од иностранства, а нарочито од бољшевичке Русије не тражимо ни моралне, ни материјалне помоћи, ни ти би је примили«.19)

У Хрватској, те Босни и Херцеговини, током новембра и децембра 1924. године, одржан је велики број поузданичких састанака затвореног типа и јавних скупштина. На основу извјештаја са тих скупова може се закључити да је вјеровање бирача – Хрвата у обећања водећих људи странке било и даље веома изразито. Непромијењен друштвено-економски и политички положај, а нарочито шушкање са »Обзномом«, пријетње органа власти од највиших до најнижих у смислу угрожавања егзистенције хрватског ди-

16) »Сл. дом«, 49, 5 од 3. 12. 1924.

17) У саопштењу Предсједништва ХССС понављало се да је странка постала чланом Сељачке интернационале без промјене програма и тактике. Конкретни приједлози вођства НРПЈ оцијенени су као »провокаторски« у толикој мјери »да се то не може доста оштро ожигосати«. Стојећи на становишту да су, уласком у Интернационалу, програм и тактика ХРСС остали неизмијењени, изречено је увјерење и жеља да би најбоље било да аутори позива ХРСС »агенти провокатори позову своје присташе (комунисте и радикале уопште – м. оп.) нека ни један од њих не гласају за ХРСС«. »Сл. дом«, 50, 6 од 10. 12. 1924.

18) Види Програм Привременог водства ХССС од 23. 11. 1924 – »Слободни сељак«, бр. 1, стр. 1 – 2, од 6. 12. 1924; »Југославенски лист«, 274, 1 од 25. 11. 1924; »Правда«, 269, 2 од 26. 11. 1924. и »Оковани радник«, бр. 20 од 27. 11. 1924.

19) »Југославенски лист«, 301, 1 од 31. 12. 1924.

јела становништва – имали су за посљедицу све видније збијање редова Хрвата око ХРСС. Уз рјеђе испољавана признања да се доста тога из програма странке није реализирало, перспектива је хрватским масама, гледано кроз спровођење агитације и пропаганду, а под претпоставком да ХРСС стварно постане фактор споразумијевања, изгледала више ружичаста него црна. Док су остале странке у предизборној активности покушавале привући бираче разним (новим) обећањима, водство и агитатори ХРСС су манипулирали непромјењивим аргументима из такође, немијењаног програма. У наоко ситним, али и те како за све важним и психолошки непроцјењиво значајним програмским и изборним ставовима о пореским олакшицама за крух, брашно, со, млијеко и петролеј, замагљеним ставовима према војсци, федерализму, републиканизму, самоопредјељењу, непомирљивом критиковању свега што је произлазило из централнстичког Устава ХРСС, стицала је међу Хрватима симпатије које су водству странке давале довољно аргумената да и даље инсистира на раније одређеној стратегији и тактици странке. Свјесно организационе снаге хрватског сељачког народног покрета, вођство ХРСС се није обазирало ни десно ни лијево. Све је подређено настојањима да се створи већина путем бирача и заступника у којој би ХРСС осигурала улогу »primus inter pares« на путу остварења »сељачке државе.«

Предсједништво ХРСС разрадило је поједине одредбе, не желећи тиме да било шта препушта случају. Иако су »чувари кутија или 'представници листа' за сва 'гласачка мјеста' (двојица); представник или његов замјеник већином послани водству ХРСС у Загреб још пред годину и пол«, због могућих промјена позване су »све... организације, да... за свако гласачко мјесто најкасније до 8. просинца« пошаљу њихове генералије. Чак се ишло дотле да су »пријатељи нашега сељачкога републиканскога покрета« (гдје још нема организација ХРСС) замољени да »они јаве чуваре изборних кутија«. ²⁰⁾ Тако конципирана активност захтијевала је и знатна материјална средства. У другој половини новембра мјесеца све мјесне, општинске и котарске организације обавијештене су да им је »сада прва брига да одмах пошаљу своју готовину за изборни фонд«, због тога што ће »овај пут износити много више, најмање око два милијуна круна, јер се поставља више кандидата и јербо се овај пут највише ради у Босни и у Војводини, а у те крајеве већ сама жељезница стајати ће врло много«. ²¹⁾ За тренутак одбачена је непосредна сарадња са дојучерашњим савезницима из тзв. Федералистичког или Опозиционог блока, а приједлози од стране НРПЈ одбачени су са примјетном дозом несхватања и ароганције. Двор и владајуће странке су оклијевањем и неблагоприятном примјеном Обзнане према ХРСС показале: 1. како им је главни циљ да, под сваку цијену, обезбиједи позицију власти; 2. да одустају од лишавања могућности једног цијелог народа (хрватског) да, ипак, узме учешћа на изборима и 3. да, ипак, нису напустили идеју о слабљењу позиција ХРСС, као најјаче странке легалне

20) »Слободни дом«, бр. 47 од 3. 12. 1924.

21) »Некоје су организације питале (не наводи се које) могу ли мјесто новца за изборни фонд примити житак, брашно, јаја итд.« па је одговорено да »ту ствар мора просудити сама организација... главна је ствар, да сваки присташа и свака присташица даде барем нешто за изборни фонд«. Ив., 47, 4 од 19. 11. 1924; »Југославенски лист«, 270, 1 од 20. 11. 1924.

опозиције, која би евентуално и сама директно утјецала на даљи развој општих кретања Краљевине СХС.

Трећи по реду избори у Краљевини СХС заказани су за 8. 02. 1925. године. Као и 1923. г., и овог пута погажен је Устав,²²⁾ јер је П – П влада у Народној скупштини остала у мањини, а краљ јој је, ипак, повјерио изборни мандат. Радикали, предвођени Н. Пашићем, потпомогнути самосталцима С. Прибићевића, ушли су у изборну борбу с једним јединим циљем: без обзира на начин и средства, оправдати мандат и продужити постојећи курс владавине. Националне и националистичке страсти су максимално разбуктаване, а легална опозиција, посебно ХРСС, стављена у крајње незавидан положај. Отворено подвајање свих политичких фактора у овим изборима, уплитањем краљеве личности (Ко гласа за радикале гласа за краља) пружио је радикалима невјероватне могућности у вршењу политичког насиља. То су овом приликом осјетили нарочито присташе ХРСС, које су (након комуниста 1920. године) дошле под удар Обзанае. У којој мјери је тај чин имао најужи циљ: елиминирати ХРСС као најопаснијег фактора легалне грађанске опозиције, види се из чињенице да је водство ХРСС, и послеје одлуке Судбеног, односно Банског стола,²³⁾ који су одбацили приједлог државног тужиоца да се покрене кривични поступак против најужег руководства те странке, задржано и даље у затвору.

Ни аспирације дојучерашњих сљедбеника С. Радића да користећи се својим стеченим положајем дођу до непосреднијег утицаја у свакодневним политичким комбинацијама (вид. биљ. 18 и текст уз биљ. 19), ни непрекидна настојања извјесних кругова и појединаца да на перфидан начин, ипак, оживе покушаје на формирању »Хрватске народне странке« дра Шурмина,²⁴⁾ или пак споменуте »Хрватске самосталне сељачке странке«,²⁵⁾ а ни све јачи терор власти, појачан нарочито од 1. 01. 1925. год., нису нимало утицали на дефинитивно опредјељење већине Хрвата. Терор приликом избора био је свакодневна појава. Крајње намјере »државнотворни« нису ни покушавали да скрију. Једна тако уважена личност, као што је био др Момчило Нинчић није крила ни пред мађарским послаником »да ако не победе на изборима, поништиће (их) просто«. ²⁶⁾ Др Спалајковић, једна од веома утицајних фигура Народне радикалне странке, није се устручавао да у Травнику говори о гуменим и челичним куглицама,²⁷⁾ а Н. Пашић је у Би-

22) По чл. 69 Видовданског устава Народна скупштина се бира на четири године. (Вид. Устав Краљевине СХС – Зборник закона и уредаба за БиХ. Сарајево 1922, стр. 153).

23) Судбени сто је одлуком од 12. јануара 1925. омогућио пуштање ухапшеног вођства ХРСС (осим С. Радића), а 21. јануара Бански сто је пресудио »да нема законских разлога, да се држе у хапсу др Мачек и други«. »Тежачки покрет«, бр. 121, стр. 6 од 31. 01. 1925; Димитријевић М., *Ми и Хрвати*, 162 – 3; Филиповић Ф., *Изабрани списи*, I, 96.

24) Нотицу о покушају раскола и оснивања »Независне ХРСС« под водством др Шурмина и др Дежмана (27. 12. 1924) донио је »Сл. дом«, бр. 1, стр. 14 од 1. 01. 1925. То је био наставак прорезимски оријентираних хрватских политичких кругова започет још 1923. Матковић Х., ХЗ, XIX – XX, 74; Од истог аутора: *С. Прибићевић и Самостална демократска странка до шестојануарске диктатуре*, 166.

25) Орган Хрватске самосталне сељачке странке »Слободни сељак« (бр. 4, стр. 2, из 1924) прокоментаришао је састанак бивших Радићевих присташа и заступника (27. 12. 1924) окупљених у »Хрватској независној странци« као потпуно признање раду и акцији нашег предједника, брата В. Ловрековића.

26) Државни архив у Будимпешти. Фонд Министарства спољних послова (OLKÚM), рес. пол. 16, 42. Хоријев извјештај од 31. 01. 1925.

27) »Политика« од 6. 02. 1925. – према: Марјановић Ј., о. с., 39.

јељини изјавио »...да краљ може одлучити како хоће, али он... вели да радикална странка неће одустати од своје одлуке, да ову државу одржи онакову какова, јест, па и крвљу, ако то буде потребно«. ²⁸⁾ Систем пресије, прогона и других облика терора, који је несмањеном жестином провођен до самих избора, да би 7. фебруара досегао кулминацију, ²⁹⁾ имао је супротан ефекат од онога како су његови протагонисти очекивали. Умјесто да су снага и утицај ХРСС били сузбијени или бар ограничени, кохезиони елементи њених организација су се чак повећали, без обзира на веома отежане, готово немогуће услове рада. Све присташе и чланови ХРСС упозорени су, и прије званичне примјене Обзнане, на крајње намјере режима, којима је био циљ да изазову »разкол међу заступницима ХРСС, да они до 13 сјечња 1925. године поставе свуда своје кандидатске листе, а догле застрашити све присташе ХРСС тако да код избора не гласају за оне листе ХРСС и за оне носиоце, који су већ јављени у 'Дому'«. ³⁰⁾ Организациони замах у странци, алиас покрету, увјетовао је нове односе. »Скрајња пожртвованост или неустрашивост« знатно су били више цијењени од »говорничке вјештине« кандидата или агитатора уопште. Непрекинута активност једних и крајња ангажираност, односно интензитет дјелатности, других, изненада су наметнули, наоко ситан, али не и безначајан проблем: како ускладити третман још увијек способних, али још више заслужних посланика и оних нових који су долазили, изузетно агилних, али не толико и искусних. Предсједник странке С. Радић ријешио је ту дилему на њему својствен начин. Снагом свог личног ауторитета, користећи се правима неприкосновеног вође, он је, полазећи од сазнања да су се »некоји наши сељачки прваци тако развили«, свима ставио до знања »да би била неопростива погрешка тобоже ради поштивања старости и пријашњих заслуга оставити све кандидате без промјене«. Није пропустио да подвуче да »ми старе сељачке прваке можемо, а буду ли тога вриедни, и хоћемо и надаље поштивати«, али и да посебно нагласим да »нема и не може бити таквих заслуга, ради којих би се смјела наша народна фронта ослабити«. ³¹⁾ У настојањима да што више учврсти редове странке, да се странка ослободи од оних присташа и истакнутих првака који своју дјелатност не заснивају на темељима сељачке странке (вид. изнесене случајеве у вези са текстом бил. 18, 19 и 25) и да намакне извјесна средства толико потребна за организациони и пропагандни рад, »Слободни дом« је објавио »Десет точака предсједника ХРСС о заступничким дневницама«. На наоко једном не толико значајном питању предсједник и његови истомишљеници одлучили су да прочисте своје редове. Аргументи су били бизарни, али јаки. У Народну скупштину посланици су маја, јуна, септембра, октобра и новембра мјесеца дошли само једанпут, двапут или најчешће никако, јер и није било потребе. Обична рачуница је говорила да је један заступник мјесечно примао 36.000 круна (дневница 1.200). За 6 мјесеци 200.000, а сви посланици скупа преко 60 милиона. У овом контексту подвучено је да се по резонима у ХРСС »нитко не смије обогаћивати политиком уобће, а заступничким мандатом наполе« и иста-

28) »Сл. дом«, без броја од 22. 04. 1925, стр. 2.
 29) Глигоријевић Б., *Српска национална омладина. Историјски гласник*, 2-3, 1964, стр. 25-26 и 35; Шехић Н., о. с., 226.
 30) »Сл. дом«, 1, 3. од 1. 01. 1925.
 31) *Ив.*, 1, 5 од 1. 01. 1925.

кнута да питање дневница »није било једино мјерило код постављања кандидата ХРСС, али је било у данашњим приликама... главно.«³²⁾

Противрјечност услова рада и резултата дјелатности која је добила свој пуни израз у коначним резултатима самих избора³³⁾ може се објаснити колико до краја довршеним припремама за изборе, (прије Обзнане),³⁴⁾ толико и већ поменутиим негативним учинком ригорозних мјера власти (након Обзнане).

Ако се задржимо само на бројкама, онда ћемо неминовно извући закључак да се 8. 02. 1925. у односима »државотворних« и опозиционих снага није ништа битно измијенило. Најинтересантније и најважније је уочити и истаћи да је ХРСС, и поред свих упорних настојања П-П режима да ову политичку странку елеминира као фактор, не само сачувала позиције него их и ојачала. Терор и фалсификати осигурали су »националном блоку« »Пирову« побједу. По броју палих куглица, та »већина« била је, у ствари, мањина, што је на својеврстан начин показивало степен незадовољства маса са званичном политиком режима, указивало на снагу национално-сељачког фронта у држави и евентуалне правце даљих политичких комбинација. Инспираторима изборне П-П спреге постало је јасно да она није донијела очекиване резултате. Позиција и владе и опозиције објективно је била слична, тј. парадоксална. Ниједна страна, сама за себе, није била у стању да дјелује. Првих дана након избора свима је било јасно да су »особито радикали у незгодном положају... Стицај прилика их је присилио на коалицију с Прибићевићем... То није успјело, па је тако Прибићевић постао не само непотребан него и на сметњи. Стога би се радикали радо ријешили Прибићевића... а на то (их) прилике силе да помишљају на колаборацију са опозиционим блоком или бар с једним дијелом његовим.«³⁵⁾ (курзив Т. И.). Големи успјех ХРСС свео је остале политичке елементе међу Хрватима на ниво безначајности, изазвао још већи полет хрватског сељачког (народног), могло би се рећи и националног покрета. Структура 120 кандидата ХРСС који су се појавили на њеним изборним листама у

32) *Ib.*, 51, 4–5 од 17. 12. 1924.

33) ХРСС је добила укупно 532.872 гласа, односно 67 мандата. У поређењу са резултатима из 1923. године (473.733) број гласова био је знатно већи за готово 60.000, али је број мандата био мањи (70:67). Томе је допринио комплициран (Донтов) систем одређивања мандата и утврђивања изборних резултата, по коме је било могуће од мањине створити већину. »О Донтовом систему вид., »Политичка енциклопедија«. Београд 1975. стр. 175–176. Радикалима је за 1 мандат било довољно 6.423 гласа, ХРСС – 7.953, СЛС – 5.451, ЈМО 8.813, а земљорадницима 24.274 гласа. Листа тзв. »Националног блока« (НРС – СДС) добила је од 2.437.597 бирача 1.040.492 гласа, односно 164 мандата или 52,1%. Бројеви и постоци се у изворима не слажу потпуно, што је и разумљиво, али то битно не утиче на доношење одређених закључака. Упоредити: »Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 8. фебруара 1925«. Београд 1926; *Ib.*, Београд 1928; »Правда«, Сарајево 42, 2 од 21. 02. 1925. Марјановић М., *Стјепан Радић*, Београд 1937, 157; С. Радић, *Политички списи*, 103; Филиповић Ф., *Избрани списи*, 1, 97, Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, књ. 1, 453–457; Туђман Ф., *Форум* 6/1971, 933.

34) »Слободни дом« је 17. 12. 1924. (бр. 51, стр. 2) објавио »Даље одредбе и објаве предједништва ХРСС за изборе« донесене два дана раније у Загребу из којих се видјело да су »дovршене све кандидатске листе ХРСС, и то с малом измјеном према предлозима ко-тарских организација« у којима се не може више ништа мијењати.

35) »Правда«, 43, 1 од 22. 02. 1925. Непосредно уочи избора »Тежачки покрет« је у поводу »Обзнане« оцијенио да су »прогони Радића и његове странке до сада само ојачали углед и уплив Радићев«, а тиме и ХРСС у цјелини (бр. 121, стр. 7 од 31. 01. 1925).

више од 200 мјеста, као изабраних заступника, потврђује изнесenu оцјену карактера странке, односно покрета.³⁶⁾

Социјална структура изабраних заступника углавном је одговарала структури кандидата. Повјерење бирача добило је 37 сељака, 12 адвоката, 4 књижевника, по два професора универзитета, економа, те по један новинар, инжењер, адвокатски приправник, професор, »школани господар«, трговац, задружни чиновник, учитељ, приватни чиновник, »господар«.³⁷⁾ Резултат избора дао је нове импулсе покрету којим је руководила ХРСС, тако да је у миогим мјестима Хрватске и Босне и Херцеговине дошло до »манифестација и до сукоба с оружњаштвом и с орјунашким елементима«.³⁸⁾

* * *

Није нимало случајно што у постизборном периоду управо на ширем подручју Хрватске и Босне и Херцеговине долази до отворених чарки опозиционих снага са елементима који су најусрдније помагали »национални блок«. Узроци таквог стања су вишеверсни, а ми ћемо истаћи само два: 1. Босна и Херцеговина била је у то вријеме крајње политизирана, јер ни у једном дијелу државе бирачи нису тако масовно изашли на биралишта,³⁹⁾ и 2. ХРСС је, осим у Хрватској, једино у Босни и Херцеговини успјела да до завидног нивоа организира мрежу својих организација и спроведе агитацију, односно пропаганду под веома тешким условима примјене Обзнане. У вези с тим не треба испустити из вида да су и у Босни и Херцеговини, а можда још и изразитије него у Хрватској, рецидивни дјелатности подручних органа власти потенцијали ангажираност бирача на партијској, односно конфесионално-националној основи. 426.708 бирача дало је своје гласове за 13 политичких странака и групација, од тога само пет странака, односно (групација) добило је више од 400.000 гласова (Народна радикална странка, ЈМО, ХРСС, Савез земљорадника и Национални блок). Таква концентрација бирача одговарала је у потпуности агитацији и пропаганди коју је диктирала Народна радикална странка, а остале странке свесрдно прихватиле: окупљање маса под паролом заштите вјерских, односно националних интереса. Радикалском позиву »Срби на окуп«, одговорила је ЈМО позивом Муслиманима да гласају само за њу, а ХРСС је отишла и корак даље рачунајући не само на гласове Хрвата него и Муслимана. Тиме су ове странке још једном потврдиле сву своју ограниченост и невјероватно много допринијеле стварању још већег јаза међу становништвом Босне и Херцеговине, коме су својом дјелатношћу и до тада, и те како, кумовале.

36) Међу предложеним кандидатима било је: 75 сељака, 11 адвоката, 5 трговаца, 3 радника, 3 посједника, 3 »школана господара«, 3 књижевника, 3 приватна чиновника, 2 умировљена универзитетска професора, 2 умировљена гимназијска професора, 2 бранитеља, 2 одвјетничка дјеловођа и по један обртник (несељац) ветеринар, поморац, инжењер, новинар, свећеник. По националности 113 су били Хрвати, 3 Нијемца и по један Србин, Чех и Украјинац. »Ст. домк«, 2,4 од 28. 01. 1925.

37) Статистика избора народних посланика одржаних 8. фебруара 1925. Београд 1925, 152 – 157; у два случаја – код адвоката и књижевника – не слажу се бројеви кандидата и изабраних заступника због разлике третмана у два извора.

38) Новак В., *Magnus crimen*, 935, Хорват Р., *Хрватска на мучилишту*, 235 – 236.

39) Од укупно уписаних 515.602 бирача у БиХ, на биралишту се појавило чак 426.708 лица или 72,7%, Статистика избора... 60 – 70.

ХРСС се, ипак, својом дјелатношћу разликовала од других странака не само у БиХ него и шире. Но, ми ћемо се задржати на неким особености-ма њене активности на подручју Босне и Херцеговине.

Из досадањег излагања о дјеловању организација, ХРСС могла се уочити континуираност рада. Док се већина организација осталих политичких партија, како оних већих, тако и оних мањих, у току године, периодично активирала, у сеоским мјесним или котарским организацијама ХРСС стриктно се проводио »Ред« који је прописало водство Странке. То се види из многобројних извјештаја који су се обавезно слали у Загреб, а које је објављивао »Слободни дом«, као и полицијских извјештаја. Не треба испустити из вида ни чињеницу да су организације ХРСС врло често одржавале поуздане састанке (ненајављене и без присуства органа власти).

Од 6. 11. 1924, када је именована изборна П-П влада, односно 10. 11, када је краљ распустио Народну скупштину и расписао нове изборе, активност ХРСС на свим нивоима је знатно појачана, упркос настојању органа власти да то спријече, нарочито од дана објављивања Обзнане.

Иако је мрежа организација Радићеве странке у Босни и Херцеговини до овог времена била веома распрострањена (осим у источној Босни)⁴⁰⁾ два фактора су, непосредно пред изборе, условила појачану активност агитатора и уопште одговорних људи ХРСС. Курс званичног режима, диктиран од највиших инстанци (Двора и владе, односно Министарства унутрашњих дела), ригорозно спровођен, пријетио је да у великој мјери декомпонира цијелу организацију тако да би био доведен у питање успјех на изборима. Предсједништво Странке, Главни одбор на челу са С. Радићем из тог разлога, а и руководство својом изборном политиком, односно тактиком, подузели су низ мјера да организације Странке, уопште, па тиме и у Босни и Херцеговини, неутрализирају намјере органа власти и да бираче што боље припреме за излазак на изборе. Већ 12. 11. 1924. на страницама »Слободног дома« присташи и симпатизери ХРСС могли су да се упознају са »Одредбама и објавама водства ХРСС о изборима«. Водство Странке није ништа препуштало случају. У току новембра мјесеца по тим одредбама требало је обавити више припремних радњи од којих је свака била везана роком.⁴¹⁾ Те опште одредбе, логично је, важиле су и за организације ХРСС из Босне и Херцеговине. Но, и поред тога, с обзиром на специфичности Босне, скретала се пажња »гдје нема уређених обћина, као нпр. у Босни (да) су тако листине свију села једнога котара похрањене код котарске области (среског начелства).⁴²⁾

40) У »Изборним обавиестима за све организације и присташи ХРСС« десетак дана након расписа избора, С. Радић је дао оцјену услова рада организатора и степена организираности ХРСС: »У БиХ захватио је хрватски сељачки републикански покрет католичка села и готово су свуда проведене организације ХРСС уз највеће запрехе и уз најстрашније прогоне од области и од жандара«. »Сл. дом«, 47,3 од 19. 11. 1924.

41) Припреме за изборе укључивале су уношење бирача у изборне листе, упознавање водства котарских организација са упутама о рекламацијама изборних листина (до 18. новембра); све мјесне организације требало је да обаве послове око рекламација (од 23. новембра), да одбори мјесних организација одреде чуваре кутија и провјере да ли је организација одабрала двадесетак младића који ће пазити на орјунаше (од 30. новембра 1924) »Слободни дом«, 46,1 од 12. 11. 1924.

42) Ib.

Средином децембра 1924. год. »двадесетак мањих експедиција ХРСС кренуло је... у одређене крајеве, гдје је требало обавити још доста посла. Свака је имала на челу по једнога или по два народна заступника. Све су добро извршиле свој посао без икакве сметње, јер им области уобће нису ушле у траг. Кретали су се посве слободно и радили увиек јавно, али далеко од оружничких постаја у тзв. у најзабитнијим заселцима... Половица од ових експедиција радила је међу муслиманима, који се посвема окрећу к републици, тј. к човјечности, миру и слободи«.43) Све котарске организације на терену, према даљим одредбама водства ХРСС за изборе (од 1. 12. 1924), биле су дужне да до 28. децембра одрже своје сједнице на којима је требало »иајприје извиестити да ли су све мјесне организације уистину тако уређене, да никакви орјуици и други насилници не могу сприечити слободнога приступа на биралиште и слободнога гласовања. Гдје није та ствар уређена мора ју уредити котарска организација«. Осим ове начелне обавезе, одлучено је да се »сви одбори мјестних, обћинских и котарских организација (...) сматрају сада као изборни« те да се »мјестни одбори састају два до три пута на тједан, а кад је то могуће сваки дан, а котарски одбори нека се на сваки начин састану у снечњу 1925. још два до три пут«.44)

Организационе припреме ХРСС, без обзира на све теже и теже услове, текле су, тако рећи, без застоја. Број одржаних састанака, и поред појачаног надзора полицијских органа, није се смањивао. Извјештаји званичних органа власти нису више ни приближно тако исцрпни, прије свега због тога што се, по одлуци водства, пришло организирању тзв. поузданих састанака. Опширије информације замјењују штурџи подаци и претпоставке »повјерљивих особа«. Према оцјени неких извора, међу радићевцима се није опајало »никакво живахније гџбање«.

»Објашњење« је било да »они (радићевци – м. оп.) изјављују да су све приправе за изборе довршили и да им не треба никакве агџтације«.45) Но, на страницама »Слободног дома« и даље се сусрећемо са врло кратким нотицама о одржаним састанцима сеоских мјесних и котарских организација. Ту се није радило само о раније основаним организацијама него и о многим новооснованим, управо у жеку предџборне кампање. Из тих вијести види се да је број заступаних села био приличан (од 20 до 30): Садржај већине састанака био је директно везан за предџборну активност, што је само један доказ више да је оно што се одлучивало и захтјевало од централе у Загребу стриктно и спровођено на терену.46) Док је »Слободни дом« до одлуке владе да Обзнану примијени и на Радићеве присташе и објављивао вијести о дјелатности организација и појединаца, већ у првом броју из 1925. год. налазимо обавијест да »свих случајева (доприноса за изборни фонд – м. оп.) ,Дом' не јавља једно ради малог простора, а друго да наши људи немају можда и за то неприлике« (курзив Т. И.).47) Несумњи-

43) »Слободни дом«, 52,4, од 24. 12. 1924. Треба истаћи да је ова оцјена предџборног успјеха експедиција ХРСС међу Муслиманима у БНХ била више резултат жеља него стварног стања, што се потврдило и у изборним резултатима.

44) *Ib.*, 49,5, од 3. 12. 1924.

45) »Југославенски лист«, 274, 2, од 25. 11. 1924.

46) Вид. »Сл. дом«, бр. 46,5 од 12. 11. 1924; 47, 6 од 19. 11; 48,6 од 26. 12; 50,5 од 10. 12; 51,11 од 17. 12. 1924; бр. 1, стр. 11 од 11. 01. 1925.

47) *Ib.*, бр. 1, стр. 12 од 1. 01. 1925.

во је оваква одлука резултирала из чињенице да је даљњу активност ХРСС готово немогуће пратити на уобичајени начин, без обзира на то што је од 28. 01. 1925. »Слободни дом« почео поново да излази.

Поред организационог рада, други фактор који је дао посебан печат предизборној активности ХРСС је њен однос према муслиманском дијелу становништва. У суштини није се радило уопште о присуству неких нових момената тактике ХРСС. Оријентација ка Муслиманима у Босни и Херцеговини представљала је, поред идеја федерализма, ублаженог републиканизма и др., само један од већ познатих и присутних елемената константне пропаганде ХРСС, који је у периоду предизборне агитације добио веома много на значају. Досадашње праћење ставова С. Радића и дјелатности ХРСС потврђују да је континуираност било основно обиљежје односа ХРСС према Муслиманима Босне и Херцеговине. Општеполитичко стање, посебно положај ХРСС само су га потенцирали. Иако су и ХРСС и ЈМО, као најбројније странке хрватског, односно муслиманског народа, од мартовских избора 1923. г. непрекидно, биле, као фактори тзв. Федералистичког или, пак, Опозиционог блока, упућене једна на другу у вријеме предизборних припрема, веома лако се пренебрегавала заједничка опозициона активност. Обје странке су, за рачун сопствених страначких циљева, запостављале интересе народних маса које су окупљале и за чије представнике су се издавале.

Да је пропаганда ХРСС уочи фебруарских избора 1925. г. остала на нивоу мартовских избора 1923, да се и овог пута од стране ХРСС рачунало са вјерским осјећањима муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, потврђује податак да је поновно растуран летак »Ислам и Република« као и 1923. г.⁴⁸⁾ Иако се С. Радић, заједно са осталим из водства Странке на основу резултата избора 1923. г., могао увјерити да неког већег одзива код Муслимана у односу на ХРСС није било, ипак се иста заблуда понављала и пред изборе 1925. г. Колико је предсједник Радић био тврдоглаво упоран у своме ставу да уз подршку босанскохерцеговачких Муслимана, односно гласова Хрвата и Муслимана, који ће пасти у кутије ХРСС, и заступника дође до већине, која ће бити квалифицирана да прави потом споразум, види се у »опазци« коју је 1925. г. дописао уз потпуно неизмијењени чланак доњовакуфског посједника Тахира Даутбеговића, носиоца листе ХРСС у Фочи – »Ислам и Република« из марта 1923. год. С. Радић је из субјективног увјерења, односно жеље, али и из пропагандистичких разлога поручивао: »Селачки републикански покрет захватио је у Босни и Херцеговини и многа муслиманска села, а мјестимице и муслиманско грађанство«.

Као и приликом претходних избора (18. 03. 1923), и 8. 02. 1925. године водство ХРСС је одлучило да Странка на изборима иступи самостално. Иако С. Радић априла 1923. без Спахе није ни намјеравао да започне пре-

48) Примјерке тог летка растурали су у Добоју, Зеници, Какњу и Сарајеву проф. Х. Хашић, затим проф. Зиллић, а већи број летака заплијењен је код бившег посланика ЈМО И. Дуловца и М. Челића. Архив Босне и Херцеговине, Велики жупан сарајевске области (даље АБиХ, ВЖСО), 1925/Пов., бр. 173, fol./13. Атиф Пуриватра у биљешци бр. 39, на стр. 287 цитираног дјела наводио да је Дуловац посланик ЈМО. Међутим, он је био срески кандидат на листи ХРСС за Високо и Сарајево, Ib., бр. 164. Листа није била потврђена. Власти су због растурања тог летка наредиле 3. 01. 1925. опсежне претраге, а 23. 01. издале и »пожурницу«.

говоре са Народном радикалном странком (који су довели до »Марковог протокола«), и мада је у току 1923, а нарочито 1924. остварена солидна сарадња са ЈМО, као једним од опозиционих партнера, ипак му ни на памет није падало да пред изборе и практично потврди ту оријентацију. У ствари, радило се увијек и само о незајажљивој жељи да се и у односу на противнике и partnere оствари и осигура положај који ће у даљој активности омогућити побољшање услова у борби за власт. Интереси народа су били ту само добар параван. Јер, како другачије објаснити »препреку«, односно одговор С. Радића Муслиманима, који су питали: »Иде ли Спахо с Радићем и је ли то исто гласовати за Спаху као и за Радића«, ријечима: »то није исто, јер Спахо није ни за републику ни за сељачко право«. Он се не устручава да каже »да нама републиканцима ништа не смета, што се њихова (тј. Муслимана – из Босне и Херцеговине – м. оп.) организација зове муслиманска«, али признаје да »је лудо и кукавно, што се та организација не зове х р в а т с к а (седамнаест муслиманских заступника написали су на својим домовницама да су Хрвати) него тобоже југословенска«. Иако би се помислило да је закључак недискутабилан, јер »не може... бити никаквога посебнога изборнога споразума са ЈМО«, С. Радић остаје досљедан познатом »авијатичарском стилу«. Из свега извлачи закључак да »зато не треба, па и не смије бити никаквога непријатељства према тој организацији«, јер »Спахо је поштени и наображен политичар«. Пошто су по њему »за сву будућност Босне и Херцеговине ови... избори одлучни«, а »потребно је да сељачки републиканци добију апсолутну или барем релативну већину«, он препоручује, а и нада се да, ако и »муслимани који су у души сви републиканци, буду већином гласали за ХРСС, онда ће ХРСС имати преко двадесет заступника, а ЈМО десетак. За једно бит ће преко тридесет од 48, и у том случају биће и Хрватству и Исламу и сељачком народу у Босни и Херцеговини осигурана подпуна равноправност и слобода.«⁴⁹⁾ Шеф ЈМО др М. Спахо одмах је реагирао оквалифициравши, у једном интервјуу, Радићеве изјаве о раширености сељачког републиканског покрета у многим муслиманским селима, те мјестимично међу муслиманским грађанством, као нетачне. Он је подсетио да су сличне заблуде С. Радића проузроковале 18. 03. 1923. г. губитак трећег мандата у бихаћком округу, јер је ХРСС припало 2.300 муслиманских гласова. Међутим, др Спахо је сматрао отимање гласова у изборној борби нормалном појавом и дошао је до идентичног закључка, као и С. Радић, сматрајући да такви ставови и ЈМО и ХРСС неће уопште бити сметња да обје странке након избора наставе заједничко дјеловање »за потпуну равноправност и слободу.«⁵⁰⁾ У једном свом говору (28. 11. 1924) др Спахо је обећао да ће »Муслимани и надаље ићи са Давидовићем, Корошцем и Радићем«, те да ће се Блок »борити и надаље за споразум Хрвата, Срба и Словенаца... против корупције и тражити да се корупционаши изведу пред суд«. Интересантна је опаска поглавара среза Високог да »Радићу није нитко клицао премда га је (Спахо) опетовано спомињао и савез с њиме истицао.«⁵¹⁾ На својој сједници од 10. 12. 1924. Цен-

49) »Опазка Предсједника ХРСС С. Радића« уз текст летка »Ислам и Република« који је тајно ширен у БиХ за вријеме предизборне агитације. АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 173, fol./16, Ib., »Сл. дом«, 47,3 од 19. 11. 1924, »Југославенски лист«, 270, 1 од 20. 11. 1924.

50) »Југославенски лист« 271 од 21. 11. 1924; »Правда«, 265,1 од 21. 11. 1924.

51) АБиХ, ВЖСО, 1924/Пов. 2970, fol./2.

трални одбор ЈМО, ипак, није ставио на дневни ред питање о републиканству своје организације чиме није, наводно, »удовољно жељи огромне већине својих бирача«. ⁵²⁾ На основу таквог става др Спахе и Централног одбора ЈМО, орган ХРСС је писао да су Муслимани из Босне и Херцеговине »почели нагло остављати Спаху, јер некоји његови необуздани посланици лудо говоре против републике, а још луђе против Радића. Зато је у Мостару једна трећина муслимана пристала уз ХРСС, а у осталој Херцеговини преко половица муслимана, па ће на кандидационим листама ХРСС бити, готово сви кандидати муслимани, а једнако и носилац листе«. ⁵³⁾ Без обзира на демантије од стране ЈМО, одговорни из ХРСС настављали су несмањену пропагандистичку активност која је била усмјерена и ка Муслиманима БиХ, односно, њиховој странци. На страницама »Слободног дома« истицано је да се 17 посланика (од њих 18) осјећа Хрватима, да чак 90% Муслимана Босне и Херцеговине пристаје уз политику ХРСС или се осјећа Хрватима, да др Спахо својим ставовима удаљава Муслимане од хрватства због чега би након избора »могао бити политички мртвац«. ⁵⁴⁾ Донедавно, тако рећи, јединствени у опозицији према режиму са приближавањем избора и ХРСС и ЈМО, саме за себе и једна наспрам другој, све више и више су се одвајале, очевидно још више подвајајући своје бираче, хрватске и муслиманске масе уопште. Без обзира на јасно испољене тенденције да се избори максимално искористе за јачање сопствених позиција, она нит која је обје странке повезивала у Опозиционом блоку није се потпуно прекидала. У Фојници је 21. 01. 1925. г. на збору ЈМО др М. Бехмен »... прочитао апел опозиционог блока... рекао (је) да би говорио о забрани ХРСС, али да не сме од полицијског изасланика, јер да би растурио збор, а ипак је рекао да неће бити укинута кутија ХРСС, а ако и буде, да ће Хрвати знати у чију ће кутију гласати«. Према мишљењу самог поглавара фојничког среза, примјетно је било »међу радићевцима и муслиманима уверење да ће на изборима од 8. III победити опозициони блок...«. ⁵⁵⁾ Не треба заборавити на чињеницу да су извјесни Муслимани појединци, и из редова ЈМО и ХРСС, интензивном активносту утицали на формирање представе о могућностима постојања неке одређене и реално ефикасне сарадње ових двију политичких странака. ⁵⁶⁾ У ствари, радило се о гласноговорницима класних интереса кругова којима су припадали. Због објективно тешког друштвенopolитичког и економског положаја маса уопште, Хрвата и Муслимана, посебно, односно дуговременог опозиционог става њихових политичких организација (ХРСС и ЈМО), стицао се утисак да су то »прави борци« за промјену постојећег стања.

52) Тако је писао Спахић Мехмед у чланку »Босанскохерцеговачки муслимани за републику«. »Сл. дом«, 51,3 од 17. 12. 1924.

53) Према: »Југославенски лист«, 286,1 од 11. 12. 1924. Вид. »Сл. дом«, бр. 50 од 10. 12. 1924, и бр. 51,3 од 17. 12. 1924.

54) »Сл. дом«, 51 од 17. 12. 1924. Ив., Пуриватра, о. с., 81, Вид. уз биљ. 43 и коментар у тој биљешци.

55) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 2980, fol./102.

56) Замјеник кандидата »Муслиманске организације« у Рогатици Рагиб Чапљић, трговац »говори да је он Хрват Муслиман, да се његова партија бори заједнички са Хрватима експирајући вечито то да су они у овој држави пасторчад«, АБиХ, ВЖСО, 1924/Пов. 3205, fol./5. Кандидат ХРСС за срез Вишеград Зихно Буљина, ременар, био је раније »жестоки и јавни комуниста« а према извјештају поглавара ни он у Фојници ни Чапљић у Рогатици не уживају углед »поштених грађана«, Ив., fol./2.

Прваци опозиционих странака су се свим силама трудили да оставе тај утисак. Тако је непосредно пред изборе председник ЈМО др М. Спахо, и поред испољаване неусаглашености између ХРСС и његове странке, те партнјске изолираности страике у предизборној активности, изјавио новинарима да ће странке опозиције (ЈМО, ХРСС и СЛС) изаћи на изборе сложно и неустрашиво, »а послје избора *наставит ћемо* акцију која је већ унапред осигурана«⁵⁷⁾ (курзив Т. И).

Водство ХРСС и њени агитатори нису рачунали само на Муслимане и нису дјеловали само међу њима (в. текст уз биль. 43) него су наде за испуњење и зборне већине усмјеравали и ка српским сељацима из Земљорадничке страике. »Слободни дом« је најпохвалније оцијенио дјелатност учитеља Крсте Милетића и лијечника др Бранка Чубриловића, те свих организација ХРСС, нарочито омладинске у бањалучком окружју. То је за њих била довољна гаранција да ће се »ова сељачка слога проширити до избора и на сву Босну и Херцеговину«, па је изражено увјерење да ће »избори дне 8. вељаче изниети сигурно јаку хрватско-србску сељачку већину до којих 30 заступника, у којој ће први пут одкад постоји Босна бити народни заступници сељаци Срби, те сељаци муслимански и католички Хрвати«.⁵⁸⁾ Колико су то биле далеко више жеље и надања него одраз реалног односа ових двију странака, могло се уочити на терену. У Калиновику, на једном скупу тежачке странке, чуле су се ријечи које су стремиле ка истом циљу којем је тежила и ХРСС, само су они у погледу сарадње са Радићем били више него искључиви.⁵⁹⁾

Управо у Босанској крајини, гдје се вођство ХРСС надало да би могло рачунати на хрватско-српску већину, дошло је до окретања леђа Радићевом покрету. Присташе новоосноване ХССС (Винка Ловрековића) започели су баш у Бањој Луци окупљање противника Радићевог курса, проширујући га и на друге крајеве Босне, посебно Сарајево.⁶⁰⁾ Само мјесец дана након оснотка ХССС у њеном органу, уз истицање да она »проповједа братску љубав међу свима племенима уједињеног и јединственог народа... да је љубав и оданост краљу Александру и династији Карађорђевића наша дужност, а и потреба једне стварне корисне политике«, оцијењено је да »Босанска крајина прва од свих у Босни са успјехом ради на узвишеној идеји споразума и равноправности«⁶¹⁾ али ван оквира Радићеве политике.

Организације Комунистичке партије Југославије дјеловале су на терену Босне и Херцеговине у складу са општом оријентацијом странке и раније испољаваним становиштима. Уочи избора кружило је једно упутство радницима: »Пошто у БиХ неће ни гдје бити наших листа то смо закључили да тамо сви наши другови гласају за ХРСС«. Предвиђало се, такође, ако »у случају, да у задњи моменат буду листе ХРСС суспендоване тада да сви

57) »Правда«, 28,1 од 4. 02. 1925.

58) »Сл. дом«, 50,5 од 10. 12. 1924.

59) »...сви сељаци тежаши (треба) да (се) уједине у једну странку и то сељачку, јер нити може бити Велика Србија, а нити Велика Хрватска. Напада Радића, да врлуда својом политиком и да нема сигурног политичког правца, те да тежачка странка неће никада са њим заједно« АБиХ, ВЖСО, 1924/Пов. 3717, fol./42.

60) »Слободни сељак«, бр. 2, стр. 2/1924. Вид. текст уз биль. 19.

61) *Ив.*, бр. 4, стр. 2.

наши другови бојкотују изборе».⁶²⁾ Како ни у централи ХРСС у Загребу, тако ни у »филијали« – Босни и Херцеговини није било никаквог организираног контакта у овом правцу. Док су комунисти покушавали да у име изборне побједе демократских снага (сељака и радника) искористе нерасположење тих маса, С. Радић и водство ХРСС, руководећи се ускопартијским интересима, а заклањајући се за интересе сељаштва и радништва, настојали су да искључиво сами у потпуности искористе њихово незадовољство.

Хрватство је било и остало за С. Радића и ХРСС најмериторније мјерило свега постојећег. Осјећало се то како на ширем, тако и на ужем плану. »Даљње одредбе« Предсједништва странке (15. 12. 1924), из којих се видјело да су кандидатске листе ХРСС завршене (бнљ. 34) нису дале ни наслутити како је текла њихова припрема и са каквим се тешкоћама суочило водство у Загребу. Уз напомену да сваки присташа ХРСС мора добро знати да ни једна странка не поставља своје кандидатске листе као странка, него је по изборном закону свака кандидатска листа у цијелој жупанији означена својим носоцем или прваком, Предсједништво је истакло за поједина окружја Босне и Херцеговине слиједеће кандидате:

- за Херцеговину: С. Радића, књижевника;
- за Бихаћ: Ибрахима Пајазетовића, котарског ветеринара;
- за Бању Луку и Сарајево: Павла Радића;
- за Травник: Иву Челана, тежака;
- за Тузлу: др Јураја Крњевића, одвјетника.⁶³⁾

Без обзира на чињеницу да у БиХ до ових избора водство није имало експресних случајева, да су организације у фази појачаног притиска власти биле веома компактне, да су опште припреме биле веома солидно провођене, истицање кандидата, ипак, није прошло без проблема. Предсједник ХРСС је још маја 1924. г. дао свим котарским организацијама подробне упуте о будућим кандидатима изборних листа ХРСС. Иако су од свих организација »само четири предлагале да код њих буде њихов досадашњи заступник«,⁶⁴⁾ водство ХРСС, и С. Радић лично, морали су да интервенирају у неколико случајева у Сарајеву и другим дијеловима Босне. Сам С. Радић је подсетио да »народни заступник иема заступати само један крај или чак, можда само оно мјесто из којег је родом или гдје живи него да он мора имати (на уму) свеобћу добробит читавога народа«. Међутим, реакције на терену, међу самим Хрватима (овог подручја), биле су у тоталном раскораку са жељама С. Радића. Они су били »веома незадовољни саста-

62) АБНХ, ВЖСО, 1925/Пов., 691, fol./2. Иако се у круговима КПЈ знало да је водство ХРСС нерасположено да, у случају забране листа Радићеве странке, упути своје бираче да гласају за НРПЈ, плашећи се да би то повећало утицај комуниста међу Хрватима (вид. Архив радничког покрета Београд, фонд Комунистичке интернационале – даље: АРПЈ КПЈ – 1925, 3, Извјештај ЦК КПЈ о политичкој ситуацији у Југославији; Глигоријевић Б., *Демократска странка*, 445 – 446), ЦК КПЈ је стао на становиште да позове бираче да у окружјама у којима не буде листа НРПЈ, а буду постављене листе ХРСС гласају за ове последње, а бојкотирају листе осталих грађанских партија (вид. АРПЈ, КИ, 5, ЦК КПЈ. Политичка ситуација у Југославији с освртом на изборну кампању и резултате избора).

63) »Сл. дом«, 51,2 од 17. 12. 1924. О поступку са листом ХРСС у сарајевском окружју вид. АБНХ, ВЖСО, 1925/Пов. 164, fol. 22

64) »Сл. дом«, 1,3 од 1. 01. 1925.

вом кандидатске листе. Њима је, према извјештају Великог жупана сарајевске области министру унутрашњих дјела, особито криво што су Хрватима – католицима из Сарајева за област сарајевску претпостављени неки Муслимани, па и Хрвати из друге (травничке) области. Највиђенији чланови ХРСС изјављују јавно да за овакву кандидатску листу неће гласати.⁶⁵⁾ Сљедствено томе, предсједник ХРСС саопштава даље: »И за изборе 8. 02. 1925. држао сам се овога правила што сам више могао, те су готово сви наши заступници кандидирани на другом мјесту, него су били 1923, а нарочито су многи сељачки прваци из банске Хрватске кандидирани у далматинској Хрватској, Босни и Херцеговини, те Бачкој и Банату«. И поред тих упута и упозорења »да је само онај прави присташа сељачке странке... који код избора гласује за саму странку, а не за ову или ону особу«,⁶⁶⁾ (спац. Т. И.) Предсједништво ХРСС је морало да у сарајевском случају интервенира врло брзо и енергично. Наиме, неке организације из Сарајева упутиле су појединим члановима Предсједништва ХРСС писма »којима се тражи да носиоцем кандидатске листе за окружје сарајевско буде Милан Перић«. Сам Перић је писао опширно у истом смислу »позивајући се на 25 присутних представника мјесних организација и на вољу народа уобће«. ⁶⁷⁾ Пошто свађа око тога није јењавала, В. Мачек и Ј. Крњевић су, у име Предсједништва странке, донијели одлуку да се: »1. Разпуштају све градске организације у Сарајеву осим организације Ново Сарајево, која дјелује сасвим правилно; 2. Нитко од сарајевске господе нема право у име водства ХРСС обилазити по народу и представљати се као поузданик или чак поузданик ХРСС; 3. Више мјесних организација па нити све мјесне организације једног котара не могу дефинитивно поставити нити кандидата ХРСС за поједини котар, а још мање носиоца ХРСС за циело окружје, него могу ставити само своје предлоге, које водство ХРСС редовно уважаје, али може и одклонити...«⁶⁸⁾ Овај став (3) не би се могао усагласити са оним мјестом »Даљњих одредаба и објава предсједништва ХРСС за изборе« од 15. 12. 1924. из којег се видн да се »нису нимало могли уважити приједлози појединих мјесних организација ХРСС, осим кад је већина мјесних организација у којем котару, макар и свака за се, ставила један те исти предлог«. ⁶⁹⁾ (спац. у тексту, курзив Т. И.) Наведен примјер је својервстан доказ одлучности предсједника ХРСС и досљедности Предсједништва странке да, у изузетно деликатним условима (атака органа власти и појаве цијепанја странке) истрају у својим намјерама. Са листе потенцијалних кандидата ХРСС неки су се, захваливши се, сами повукли, а неке је морао од кандидатуре искључити сам С. Радић. И примјери из Босне и Херцеговине иду у прилог тврдњи да се С. Радић досљедно држао упута организацијама странке од 21. 05. 1924. – о потреби, боље рећи нужности, »господарске самосталности кандидата«, односно става према заступничким дневницама. Иван Радић, Стјепанов синовац, био је један од оних који се сам захвалио на кандидатури. У претходним изборима, као један од

65) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 164, fol. 22.

66) »Сл. дом«, бр. 1, стр. 3 од 1. 01. 1925.

67) Веома лошу оцјену сарајевских радићеваца дао је конкурентски »Слободни сељак«, бр. 2, стр. 2 из 1924.

68) »Сл. дом«, 48,5 од 26. 11. 1925.

69) Ив., 51,2 од 17. 12. 1924.

најагилнијих агитатора, он је служио примјером по ангажираности и оствареним резултатима. Не на основу тога, него због слабог имовног стања (без икаква иметка и живећи само од својих руку) сматрао је да има право на све дневнице. Убрзо је увидио да је тиме дошао у сукоб са темељним ставовима странке и председника.

Мато Шпиоњак, својевремено горљиви присташа Хрватске тежачке странке, касније један од најнеустрашљивијих пропагатора Радићеве идеје у Босни и Херцеговини, нарочито у Посавини, доживио је судбину да га лично председник ХРСС искључи као евентуалног кандидата »јер се је дао сам прогласити носиоцем за тузланско окружје и јер је странци напратио своје дугове, те мандат желио добити само ради дневница.«⁷⁰⁾

Примјерима дјеловања централних и подручних органа власти на деструирању ХРСС, гдје год су постојале њене организације, оснивања од стране »државотворних« нових хрватских странака, које је требало да привуку на своју страну незадовољне присташе ХРСС и Хрвате уопште, случајевима дисидентских акција дојучерашњих Радићевих сабораца треба придодати и неријетке случајеве неформалне новостворене радикалско – ХССС – дисидентске спреге. Акција председника »Хрватске сељачке самосталне странке« добила је подршку истакнутијих радикалских првака. Радикалски кандидат Стј. Мартинчевић (за срез Прозор) лијепио је у Фојници по ноћн плакате (децембар 1924) у циљу подршке дјелатности Винка Ловрековића. Након што су их власници кућа поскидали, »срески главар Мусакадић позвао је себи тројицу угледнијих грађана и осудио их на 20 дана затвора...«, а идентичан случај десио се у Сарајеву.⁷¹⁾ Органи власти су на много начина покушавали да одлуку бирача усмјере ка Народној радикалној странци. Извјесни кандидат Пајић из Фојничког среског поглаварства говорио је у мјесту Раствово (7. 12. 1924) сељацима, углавном Хрватима и Муслиманима, »да морају сви гласовати за радикале, да ће се добро пазити у коју кутију се куглица баца, па који не буде бацио у радикалску кутију већ у Спахину и Радићеву, пријетио им је мукама, дапаче и вјешањем. Напротив, који даду глас за радикале, да им он опрашта све глобе нарочито... за шумске штете: надаље... да могу слободно сјећи у државној шуми, гдје год хоће, па ако од лугара буду и пријављени да ће их он ослободити.«⁷²⁾ Не треба ни истицати да поменутом, Пајићу који је више »агитатор него званичник«,⁷³⁾ то није био први примјер злоупотребе власти,⁷⁴⁾ а ни да је наведени случај усамљен.

70) Љ., 1,4 – 5 од 1. 01. 1925/Председник ХСС је случај Ивана Радића пропратио ријечима да на тај начин он »може постати ваљан, па и узоран господар, а кад би се био ослонио само на незаслужене дневнице, да би лако могао постати обични политички користољубац«, па му је поручио да ће га с озбиром на »његове способности у ширењу наука... водство овдје још требати у народном послу«.

71) »Југославенски лист«, 295,2 од 21. 12. 1924. »Због тога што је исте плакате на којима је био насликан Радић и бољшевик – које су лијепили четници (1. 1. 1925) – тргао са зграда око поште у Сарајеву кажњен је затвором Филип Грубишић, савјетник градске штедионнице«.

72) »Правда«, бр. 289 од 21. 12. 1924.

73) »Југославенски лист«, 295,2 од 21. 12. 1924.

74) У поводу сједнице котарске организације у Фојници (5. 10. 1924) на којој је било заступљено девет од десет мјесних организација »Дом« је писао како се П – П влада увијек »бринула« за овај Радићев котар – »шаљући му чиновнике и службенике радикале, да затворима, глобама економски што прије упропасти народ, који је усљед неродице задњих година ионако осиромашео«. »Сл. дом« 48,6 од 26. 11. 1924.

Однос различитих фактора према ХРСС у цјелини у току предизборне активности, а нарочито након примјене Обзнане, без обзира на нереализиране константе њеног програма и јалову дјелатност, резултирао је у одступању од раније донесене одлуке да се странка неће обрађати ни својим изборницима, тј. бирачима уопште,⁷⁵⁾ нити босанскохерцеговачким, посебно.

У Загребу и Сарајеву штампан је (1. 02. 1925) проглас у форми летка: »Хрватски сељачки народе« са листом кандидата ХРСС у Босни и Херцеговини, у коме истакнути прваци ХРСС Павле Радић, Рудолф Херцег, Никола Прека и Хакија Хацић позивају »Хрвате католике и муслимане« да на дан избора »сви као један безувјетно и мимо све запрехе дођу на биралиште«, и да своје куглице баце у кутију једнако правности, поштења и законитости, у кутију народне владе и човјечанске правце у кутију републиканске слободе.«⁷⁶⁾ ХРСС је у својој агитацији и пропаганди остала досљедном и у оријентацији и у заблудама. С једне стране »играло се« на сигурну карту: бранило се оно најосјетљивије како за појединца, тако и масу – осјећање равноправности, законитости, правце, поштења и слободе, а с друге стране упорно се, са илузијама, а не реално, вјеровало у афирмацију заблуде да у Хрвате спадају не само католици, него и муслимани.

Непосредно пред изборе, организације ХРСС на терену спровеле су, под веома тешким условима, посљедње припреме. Готово да није било бирачког мјеста, а да кутије ХРСС нису имале своје чуваре. Подаци о чуварица кутија ХРСС, на индиректан начин, иду у прилог тези по којој се ова странка може третирати и као хрватски народни покрет или, у најмању руку, као организација у којој су заступљени готово сви слојеви хрватског народа.⁷⁷⁾ Од 27 чувара кутија у Сарајеву уз жељезничаре, конобаре, зидаре, коларе, електричаре, собосликоре, коваче, чебеције, налазили су се по један приватни чиновник, бивши полицијски агент, правник, грађевинар и инжењер, дакле лица која се нису могла напречац навести на пропаганду ХРСС, него су се нашла у њеним редовима и на тим мјестима из увјерења. Један од њих »инжењер Михо Јуричевић (који ради са овдашњом дирекцијом државних жељезница)... добија и све лифериције машинерија за сва рударска предузећа у Сарајеву«,⁷⁸⁾ таквим политичким држањем довео је свој положај у питање. Закон о заштити државе подједнако је погађао све присташе ХРСС, без обзира на њихову социјалну припадност. Није тешко схватити тај однос власти, јер није била ријеч о заблудама режима, него о настојању највиших кругова у држави да под сваку цијену представе дјелатност ХРСС антидржавном, а њене активисте елементима опасним по

75) »Сл. дом«, 46,1 од 26. 11. 1924. Руководећи се, изгледа, овом одлуком, Н. Шехић је изнио тврдњу да »уочи избора 1925. ХРСС не објављује посебан изборни проглас«, Прилог проучавању фебруарских избора 1925. у БиХ, стр. 231.

76) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов., 327, fol. 3. или 387, fol. 11.

77) Интересантно је поређење, нпр., структуре активиста организација у Фојници и Сарајеву. Док је у Сарајеву социјални састав имао занатлијско-ситносопственичка обиљежја, у фојничком срезу је преобладајуће њихово сељачко поријекло. Због тога при генерализирању случајева у средини, каква је била босанскохерцеговачка, гдје структура становништва није била још довољно издиференцирана, треба водити рачуна о специфичностима сваке средине. Вид. АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов, 387, fol. 7.

78) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов, бр. 377, fol. 3.

државни поредак.⁷⁹⁾ Испољавајући у великој мјери непознавање карактера и специфичности дјелатности ХРСС, тенденциозно тумачећи податке којима је располагала, власт је, одозго до доле, била увелико неспособна да ефикасно дјелује. Министар унутарњих дјела Б. Максимовић је надмено дијелио лекције београдским властодршцима како »о свему томе (о дјелатности тзв. »борбених одреда« ХРСС – нап. Т. И.) немају појма« признајући да је »у Босни и Херцеговини у неким крајевима та борбена организација такође спроведена, нарочито у самој Херцеговини...« Први човјек »Одељења јавне безбедности« није се устручавао да призна својим потчињеним да у хрватским крајевима »када се појави жандармерија у већем броју или када кроз село промарширају већи одреди војника, сељачко становништво без разлике узраста и доба, дочекује их са непрестаним узвицима: живеља сељачка република!... ти поклици врло често се чују и међу војницима... овим (извиђањима) не постиже се ништа, него се све то понавља у још већим сразмерама.«⁸⁰⁾

Ако се дјелатност ХРСС рекапитулира у цјелини или на ужем подручју, у Босни и Херцеговини, у контексту општих друштвено-економских и политичких односа у земљи, а посебно положаја Хрвата, неће нимало зачудити резултати које је постигла 8. 02. 1925. у Босни и Херцеговини.⁸¹⁾ Без обзира на то како се проматрају, да ли из микро или макро перспективе, они су потврда једног реалног стања односа. Хрватско становништво је изразило готово безгранично повјерење у С. Радића и водство ХРСС. И од стране свећенства усмјеравани су католици да гласају за ХРСС.⁸²⁾ Пораз свих осталих који су мимо радићеваца покушавали да говоре или дјелују у име Хрвата из 1923. г. 8. 02. 1925. само је потврђен.⁸³⁾ У цијелој Босни и Херцеговини, па чак и у Сарајеву, гдје су трзавице у водству биле најочљивије, број гласова за ХРСС је показивао знатан скок.⁸⁴⁾

Мада у погледу оцјене успјеха ХРСС не треба ни у ком случају занемарити ефекте добре организираности њених присташа, затим утицај пропаганде водства и осталих фактора, ригорозне мјере које је власт подузимала у БиХ, умногоме су директно и индиректно имале утицаја на получене резултате. Режим је на том терену очито изгубио много. Не треба забо-

79) Министар унутрашњих дјела је »чуваре кутија«, разна културно-пјевачка или тамбурашка друштва идентифицирао са »одељењима за заштиту слободних избора«. То је за њега био несумњив доказ »да се приступило непосредним мерама, да се садањи уставни поредак у држави нагло сруши и превратници узму државну власт у своје руке«. – АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 445, fol. 18. Вид. опширније чланак: »Примјена 'Обзнане' на ХРСС и последице за њене присташе у Босни и Херцеговини«, Часопис за савремену повијест, 1/1971, стр. 27 – 55.

80) Ibid., бр. 445, fol. 18.

81) У кутије ХРСС пало је 83.387 куглица, односно 19,5% (од 426.708 бирача који су изашли на изборе) на основу којих је странка добила десет мандата. Статистика избора народних посланика од 8. фебруара 1925. Београд 1926, 60 – 70 и 140 – 157.

82) »Фрањевци су са олтара у цркви наређивали да свако мора доћи на гласање знајући да ће сви гласати за ХРСС, па су тиме и директно агитирали за опозицију.« АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 602, fol. 25.

83) Хрватска пучка странка добила је 1.782 гласа или 0,5% свих бирача, а Хрватска сељачка странка (Ивана Маринчића) 321 глас или 0,1%. Ibid., или Статистика избора посланика..., XLI

84) У Сарајеву су радићевци добили 8.488 гласова, према 5.812 колико су добили 1923. АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов, 486.

равити ни улогу цркве, мада је она од стране власти била пренаглашена, највише стога што је нижој инстанци служила као »објашњење« и оправдање пред вишом, а било је случајева и коректног држања цркве.⁸⁵⁾ Један привидан неспоразум око тумачења става власти пред изборе и на сам дан избора увјетовао је и различите оцјене њене улоге. Опозиција је нападала поступке појединаца, жандармерије, бирачких одбора и стављала веома крупне приговоре раду званичних органа. Ови су се, опет, бранили да нигдје није било терора, да су све странке слободно дјеловале (изузимајући, наравно, забрањену НРПЈ, односно КПЈ и ХРСС). Велики жупан сарајевске области у допису Министарству унутрашњих дела у поводу приговора раду органа власти писао је да »ништа боље... не показује неоснованост овог тврђења него факат да су најјаче опозиционе странке у сарајевском изборном округу: ЈМО и ХРСС имале за своје кандидатске листе много више гласова него што су их имале прошлих избора 18. 03. 1923.«⁸⁶⁾ То је било прозирно »објашњење« које су опозиционе странке, не само у сарајевском округу него диљем Краљевине вјешто искористиле да придобију присталице. У ствари, странке су привидно слободно дјеловале. Истакле су своје листе, али је притисак на њихове присташе од стране »државотворних« појединаца, група, па и »виших« инстанци био толики да су многи и многи били »тјерани« у табор опозиције.

И остали »примјери« великог жупана сарајевске области управо потврђују изнесену тврдњу.⁸⁷⁾ Од 71 дозволе за ношење оружја, 15 их је одузето од »најистакнутијих агитатора ХРСС приликом провођења одлуке Министарског савета од 23. 12. ... о растурању странке«. (курзив Т. И.) Осталих 56 дозвола »одузето је од лица за која су срески поглавари поднели извештај да се може десити, да у насталој изборној борби оружје на зло употребе«. Ако се зна у којим срезovima сарајевског округа су постојале јаке организације ХРСС (Фојница, Високо, Сарајево), а у којима их није ни било (Фоча, Горажде, Чајниче и Вишеград), онда напомена »да је ово одузимање оружаних листова извршено само у три среза ове области... док у четири... (среза – Т. И.) за поменуто време ниједан оружни лист није одузет«⁸⁸⁾ добија сасвим друго значење него што му га је аутор намијенио. Дода ли се томе чињеница да су мета власти били »најистакнутији агитатори ХРСС«, онда се могу процијенити посљедице њихове дјелатности међу хрватским бирачима. Представници опозиционих странака су на састанку у Београду (12. 02. 1925) констатирали да је идеја народног споразума међу

85) Док је поглавар сарајевског среза у свом допису великом жупану оцјењивао да ХРСС готово »сав успех што га је постигла (у његовом срезу) има приписати јавној и тајној агитацији римокатоличког свештенства (fol. 35), дотле је из испоставе среза височког јављено истом адресату да »ни једно свештеничко лице није учествовало у агитацији за опозиционе странке јавно, а да је у ту агитацију умијешало вјеру. О тајној агитацији није ни један случај био дојављен, а изгледа да је није ни било«. (fol. 38) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 602.

86) У предизборном периоду од 5.594 одузета је 71 дозвола за ношење оружја; смијењено је 10 часника по организованим општинама, 19 сеоских старјешина (кнезова и муктара). Осим ове 19-це ХРСС-оваца, смијењено је још 26 сеоских старјешина. Случајеви за вријеме гласања у мјестима Челебић и Обре говоре сами за себе. *Ib.*, бр. 486. (fol. 2 – 5)

87) Као бил. 83.

88) Као бил. 83. И извјештај Испоставе среза височког у Варешу великом жупану сарајевске области од 11. 01. 1925. више него јасно указује на закључак да је позадина свих мјера базираних на »Обзнани« била деструкција ХРСС, а тиме и онемогућавање опозиције у цјелини. *Ib.*, 417.

Србима ухватила дубоке коријене. Из тога су извукли закључак да би, без обзира на изборни терор, неисправне бирачке спискове, гласање у име мртвих, уношење у спискове хиљаде бјелогардејаца,⁸⁹⁾ избори 8. 02. 1925. омогућили побједу те политике.⁹⁰⁾

У односу на Муслимане из Босне и Херцеговине, ХРСС није постигла ништа. По броју гласова које је добила, ЈМО је у трци за бираче оставила све остале странке: радикале, демократе, земљораднике и ХРСС. Један од најважнијих предуслова који су радићевци жељели да остваре – *већину* као предуслов *споразуму*, остао је и даље само жеља. Искључивост којом су се странке руководиле у свакодневној дјелатности одузимала је сваку реалну снагу декларативним изјавама о њиховој компактности и одлучности у даљој борби опозиције.

На основу анализе планова и дјелатности ХРСС у цјелини или посебно у Босни и Херцеговини, може се генерално закључити да су пасивна резистенција, пацифизам, антикомунизам, »папирната револуционарност« и друге »особине« хрватских политичких фактора, прије свих ХРСС, испољене у току дужег времена егзистирајуће политичке кризе, а нарочито објавом Обзнане, имале исто полазиште и исходиште: хрватско питање тумачити и рјешавати као уставно, не изазивајући покрете маса који би имали, можда, за посљедицу промјену имовинских односа. У овим координатама дјелатности налази се објашњење *тактике* ХРСС и свих осталих заинтересираних фактора. Њихов *класни* положај детерминирао им је и *стратегију*. Друкчијим ставом дошли би у ситуацију да руше буржоаски поредак. Водства Народне радикалне странке, као корифеја централистичког *покрета*, с једне стране, и ХРСС, као најистуренијег дијела опозиционих снага, с друге стране, била су свјесна да треба тражити нове путеве међусобних односа. Не дуго након 8. фебруара 1925. г. започео је нови заједнички курс пуштања међу овим до избора најнепомирљивијим странкама.

RÉSUMÉ

LE PARTI PAYSAN REPUBLICAIN CROATE AUX ELECTIONS PARLEMENTAIRES DE 1925, AVEC UN POINT DE VUE PARTICULIER SUR LA BOSNIE-HERZEGOVINE

Dans son activité de 1918 le HRSS¹⁾ avait de grandes espérances concernant les résultats des élections. Les dirigeants du parti, particulièrement son leader Stjepan Radić, accentuaient bien des fois que c'était précisément les élections suivantes (celles de 1920, ainsi que celles de 1923 et de 1925) qui confirmeraient la justification des exigences que le Parti avait soulignées.

La position et le rôle du HRSS – parti bourgeois d'opposition le plus nombreux – reflétaient, d'une manière indirecte, la complexité et la contradiction des problèmes du Royaume des

89) Сељачка Интернационала, Москва 1924, св. 6.

90) Вид. »Политика« бр. 6037 од 13. 02. 1925.

Serbes, Croates et Slovènes, à la veille des élections de l'assemblée du 8 février 1925. Les hommes du gouvernement essayaient en vain de décomposer le front des forces anti-centralistes de l'opposition bourgeoise en élargissant sur les partisans du HRSS et sur les Croates en général la »Proclamation«, c'est-à-dire la Loi de la défense de l'Etat (le 1er janvier 1925). Cependant, tout un peuple (le peuple croate) n'a pas pu être privé du droit de vote.

Les chefs du HRSS rêvaient d'une possibilité de réaliser une majorité aux élections et de conclure, ensuite, un contrat avec les représentants du peuple serbe. Ces éléments, ainsi que le fait que la participation du HRSS à ces élections avait été traitée, du point de vue historique, d'une manière fragmentaire, ont été les motifs d'une analyse de son rôle dans ces élections avec un point de vue particulier sur son activité en Bosnie-Herzégovine. Mais l'analyse doit également sa réalisation au fait que le Parti, en dehors de la Croatie, n'avait son activité que dans ces régions.

Malgré des conditions de travail très difficiles, les dirigeants du HRSS ont fait à temps tous les préparatifs pour les élections. L'application de la »Proclamation« n'a fait que rapprocher les Croates dans le Parti. Les chefs du Parti ont décidé de se présenter aux élections indépendamment de tous les partis en rejetant toute idée d'un travail commun avec le Parti ouvrier indépendant Yougoslave (NRPJ).

La coalition de minorité »Pašić - Pribičević« (P - P) a fait tout son possible pour remporter un succès aux élections. Cela s'est manifesté dans les déclarations des dirigeants du Parti radical populaire en Bosnie-Herzégovine ainsi que dans la terreur qui a régné avant les élections, et particulièrement le 8 février.

La division des partis était la principale particularité de la campagne électorale et la composante nationale et religieuse, sa caractéristique. Le Parti de Radić se différenciait des autres par la continuité de son activité. Les erreurs au sujet des Musulmans de Bosnie-Herzégovine de 1923 se sont répétées en 1925. Les désirs l'ont emporté sur la réalité. Quoique, sur le plan de la lutte tactique, les partis d'opposition aient été presque exclusifs sur le territoire de Bosnie-Herzégovine, ils ont essayé de garder en apparence, sur un plan général, de bons rapports.

Le HRSS a remporté le 8 février 1925 un grand succès électoral. Il a eu 532.872 suffrages, c'est-à-dire 67 mandats, et parmi ceux-là 83.387 en Bosnie-Herzégovine, donc 10 mandats.

Les relations entre le gouvernement »P - P« (Pašić - Pribičević) et les corryphées de l'opposition bourgeoise du HRSS n'ont pas changé après ces élections. Les questions générales et particulières ne pouvaient être résolues ni par les uns ni par les autres. Les deux partis ont dû chercher des chemins nouveaux pour leurs relations mutuelles.

¹⁾ Initiales du Parti paysan républicain croate (note du traduct).